

Скіфи і *Cannabis sativa* L

Сергій Горбаненко, к. іст. н, старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України, Київ

Анотація

Зроблено огляд джерел, що свідчать про використання скіфами конопель. На основі поєднання писемних джерел (згадок у IV книзі Геродота «Мельпомена»), а також археологічних матеріалів (артефактів — курильниць і палеоетноботанічних знахідок — насіння конопель та їхніх відбитків) зроблено висновки про використання конопель не лише для виготовлення тканин, але й для гігієнічних і, можливо, анестезіологічних цілей.

Вступ

Археологія — це наука, яка ґрунтується на різномірних, часто фрагментованих, джерелах. Не є винятком і зазначена тема. Для дослідження використання скіфами конопель маємо три види джерел, що взаємно доповнюють одне одного, допомагають створити загальну імовірну картину — це писемні джерела (Геродот), а також знахідки артефактів (курильниці) та палеоетноботанічні матеріали (знахідки насіння конопель). Два останні види джерел дослідник отримує завдяки археологічним розкопкам.

Археологічні знахідки

Прямим підтвердженням існування й використання конопель є безпосередньо насіння або відбитки цієї культури на виробах з глини. Такі знахідки нечисленні. Так, найраніший матеріал походить з поселення раннього залізного віку кизилкобинської культури з горизонту V–VIII — початку VII ст. до н. е. Уч-Баш, (Інкерман, Севастополь, автономна республіка Крим, Україна). Там на одному з горщиків було виявлено відбиток насіння конопель [1].

На хронологічно близькому городищі Ростиславль дьяківської культури (Озерський район, Московська область, РФ) у 2001–2003 рр. методом флотації (метод забору дрібних ботанічних решток з поверхні води) було виявлено обгорілі рештки насіння конопель (0,5 % від матеріалу) [2, 3].

Безпосередньо на пам'ятках скіфської доби вченим також доводилося знаходити свідчення щодо існування конопель. На городищі Більське, поселення «Поле другої бригади» кінця V–IV ст. до н. е. (Котелевський район, Полтавська область, Україна) у ході досліджень виявили глиняні «хлібці» з великою кількістю відбитків проса; на супутній кераміці у двох випадках виявлено по одному відбитку насіння конопель (визначення Г.О. Пашкевич, не опубліковано). Як повідомляють у своїй роботі Г. Т. Ковпаненко та З. В. Янушевич, на скіфському Трахтемирівському городищі (Канівський район, Черкаська область, Україна) на виробах з глини з-поміж інших знахідок виявили один відбиток насіння конопель [4].

Окрім городищ, дані про коноплі відомі також і з поселень. На одному з них — Новоселівці (Нововодолазький район, Харківська область, Україна) — на горщиках фахівці знайшли кілька відбитків насіння конопель. Також цікаво зауважити, що частина донець цих горщиків була покрита відбитками ниток або тканини грубого плетіння.

Відомі ще два випадки з комплексних пам'яток пізньоскіфського часу II ст. до н. е. — II ст. н. е.: поселення і могильник Молога II (Білгород-Дністровський район, Одеська область,

Україна) і Холмське II (Арцизький район, Одеська область, Україна). В обох випадках також було виявлено по одному відбитку насіння конопель [5].

Утім, мабуть, найцікавіші знахідки, на яких варто зупинитися детальніше, походять зі скіфського курганного могильника III–II ст. до н. е. Глине (Слободзейський район, Придністров'я, Молдова). Згідно з даними В.М. Кишлярука, під час дослідження заповнень курильниць здебільшого у них було виявлено насіння конопель (спечене у грудки) у великій кількості, а також пшеницю двозернянку і 17 видів бур'янових рослин (визначення Н.Н. Кузьминова) [6]. Визначено також, що циновки, підстелені під покійника, теж виготовляли зі стебел конопель (визначення А.Г. Негру) [6]. Ці визначення дали підставу В.М. Кишляруку стверджувати, що коноплі відігравали важливу роль у поховальному обряді скіфського населення Нижнього Придністров'я. Однак автор без певної аргументації робить висновок, що, найімовірніше, коноплі не вирощували, а використовували дикорослі рослини [6].

Значний масив палеоетноботанічних даних з території сучасних України і Молдови свого часу опрацювала відомий молдовський ботанік З.В. Янушевич. На підставі досліджених матеріалів зі скіфських пам'яток З.В. Янушевич дійшла висновку, що головними рослинами, які вирощували скіфи, були пшениця двозернянка, просо та ячмінь плівчастий. До цього списку вона також включила пшеницю м'яку голозерну, жито, горох і коноплі [4].

Варто додати, що палеоетноботанічні матеріали взагалі рідко трапляються. А деякі рослини практично неможливо знайти, оскільки їх не використовували в їжу і не зберігали у великих обсягах. Саме до таких належать технічні культури (льон і коноплі), які могли вирощувати для виготовлення тканини тощо, що й слугує поясненням такої обмеженої кількості знахідок.

Письмові джерела

Щодо використання конопель, маємо також дві згадки у Геродота. «В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі. Їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці одяги з льону, чи з конопель. А той, хто ніколи в своєму житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону» (Herod. IV, 74) [7]. Перший наведений фрагмент вказує на технічне використання стебел конопель — для виготовлення тканини. Археологічним доказом цього твердження є часті знахідки пряслиць (глиня-

Рис. 1. Орнаментовані курильниці з курганів Криму

них важків на ткацькі станки — для виготовлення тканини), а також відбитки різноманітних тканин, що час від часу трапляються на денцях горщиків ранньозалізного часу. Тканини на наших теренах майже не зберігаються, але досі на єдиній відомій пам'ятці, де виявлено й визначено цинковки (Глине, див. вище), сировиною для їх виготовлення були коноплі.

«Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізують під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібно до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать радіючи. Отака в них лазня...» (Herod. IV, 75) [7]. Другий фрагмент описує використання насіння конопель з метою особистої гігієни. Однак у цьому випадку важливіше те, що зі свідчення Геродота чітко зрозуміло, що скіфи також знали і про інші дії конопель на організм і свідомість. На жаль, отримати археологічні підтвердження для цього фрагменту неможливо, оскільки, вочевидь, йдеться про легкі тимчасові конструкції, які не залишають по собі слідів, доступних для вивчення археологічними методами.

Якщо скіфські бані й не зафіксовані, то в іншій важливій царині використання насіння конопель саме для обкурювання має безліч археологічних підтверджень завдяки знахідкам відповідних артефактів. Йдеться про доволі поширений тип посудин — курильниці (посудини, призначені для повільного тління ароматичних речовин). Такі посудини найчастіше знаходять під час досліджень курганів [8–10]. Нагадаємо, що маємо також абсолютне підтвердження використання подібних посудин саме для обкурювання сумішшю на основі конопель (див. вище). Утім, знахідки курильниць, хоч і доволі часті саме в похованнях, нерідко трапляються і на поселенських пам'ятках (рис. 1). Що засвідчує і їхнє використання не лише з ритуальною метою під час поховань, але й у побуті.

Інтерпретація матеріалів

Таким чином, писемні й археологічні джерела (поєднання знахідок курильниць з рештками ботанічного вмісту в них)

Рис. 2. Глечик 5 ст. до н. е. зі сплаву золота зі сріблом із кургану Куль-Оба, Керч, Україна

свідчать про використання конопель принаймні у двох сферах діяльності скіфів: як засобів гігієни, а також для обкурювання; як частини поховального ритуалу, так і в побутових умовах.

Тут також варто зауважити, що скіфам були відомі певні навички з медицини. Так, на рельєфному декорі вази з кургану Куль-Оба (рис. 2) присутні дві сцени лікування: перев'язування рани тканиною та лікування зуба [11]. Ще цікавішою є проведена нещодавно експертиза артефактів з курганів поблизу с. Первомаївка, Херсонської області. На думку колективу авторів, в курганах було виявлено набори інструментів, які могли використовувати для хірургічного втручання під час лікування людей і догляду за тваринами [12].

Висновки

Отже, можна стверджувати, що скіфам були відомі різні методи лікування, у тому числі й пов'язані з купіруванням болю. Зазвичай такі маніпуляції мають супроводжуватися певною анестезією, і тут залишається лише здогадуватися, які саме препарати могли використовувати скіфи з цією метою. Але видається цілком логічним припущення, що роль таких знеболювальних могли виконувати суміші природного походження з трав'янистої рослинності. Адже сировина була доступною, завжди «під руками», а використання конопель для обкурювань є доведеним фактом. Імовірно вважаємо також і те, що емпіричним шляхом скіфи достатньо швидко встановили, що коноплі давали також і певний ефект розслаблення всього тіла.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбаненко С.А. Земледелие // Кравченко Э.А. и др. От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины (по материалам исследований поселений Уч-Баш и Сахарная Головка). Киев: ИА НАН Украины, 2016. – С. 175–190.
2. Лебедева Е.Ю. Культурные растения Ростиславля: археоботанические материалы из дьяковского городища и древнерусского города // Археология и естественнонаучные методы. Москва: ИА РАН, 2005. – С. 159–180.
3. Лебедева Е.Ю. Продолжение археоботанических исследований на Ростиславльском городище дьяковской культуры // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. – 2009. – №1. – С. 245–255.
4. Ковпаненко Г.Т., Янушевич З.В. Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища // Скифский мир. Киев: Наукова думка, 1975. – С. 147–152.
5. Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог I. Препринт. Киев: ИА НАН Украины, 1991. – С. 10, 11.
6. Кишлярук В. М. Влияние природных условий на погребальный обряд варварского населения Нижнего Приднестровья (III—II вв. до н. э.) // Краткие сообщения Института археологии РАН. – 2010. – Вып. 224. – С. 281.
7. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Білецький А. (переклад, примітки). Київ: Наукова думка, 1993. – 576 с.
8. Андрух С.И., Суничук Е.Ф. Захоронения зажиточных скифов в Низовьях Дуная // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. Под ред. Самойловой Т.Л. Киев: Наукова думка, 1987. – С. 38–46.
9. Синика В.С., Меньшикова В.А., Тельнов Н.П. Лепные курильницы из памятников Северного Причерноморья IV—I вв. до н. э. // «Война и мир» на берегах Понта Эвксинского. Серия Stratum plus. – 2014. – №3. – С. 65–101.
10. Кетрару Н.А., Синика В.С., Разумов С.Н. Тельнов Н.П. Дубоссарские курганы. В серии: Археологические памятники Приднестровья II. Тирасполь: Stratum plus, 2014. – 240 с.
11. Galanina L., Grach N. Scythian Art. Leningrad: Aurora, 1986. – С.185–186.
12. Фіалко О.Є., Хомчик М.А., Бут Ю.П. Медичні інструменти із скіфських курганів Херсонщини // Археологія і давня історія України. – 2018. – № 3 (28). – С. 109–121.